

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՍՐԲՈՒՋԻ ՏԵԻՍԱԲԻ

(ՎԻՊԱԳԻՐ)

(Ծար. տես էջ 359)

Տիւիւն Տիւսաբի գրական դաստիարակութիւնը, գրեթէ ամբողջ ազդեալ, շատ ընդարձակ եղած կը թուի։ Դպրոցական միջավայրի մէջ չէ կրթուած, այլ տան մէջ, մասնաւոր դասեր առած է։

Ուսած է Ֆրանսերէն, իր մայրենի լեզուէն ալ աւելի զօրաւոր կերպով, և հայեանքի խիստ չափաւոր, Միկտիչ Պէշիքթաշլեանէ որուն համար հիացման բաժին մը ունի, և իր երկերուն լեզուին մէջ խորապէս զրոշմուած կը տեսնուի Պէշիքթաշլեանի գրաբարխանն ոճը։

Իր «Աշխարհաբառ Հայ լեզոյ» գործին մէջ (1880) Դուրեանի և Օտեանի աշխարհաբարին առանց մէկ տող նուիրելու, Պէշիքթաշլեանը կը բարձրացնէ մինչեւ զայն «Միւրին» կոչելու աստիճան։

Իւր կարճատեւ կեանքն ազգային առաջնորդութեան նուիրեց, աշխարհաբարսին մասնաւոր կերպարանք մը տուաւ, իւր ոճոյն զարմանալի գեղեցկութեամբ և թատերական երկասիրութեամբը, կ'ըսէ, և կ'աւելցնէ այնպիսի գովեստներ որոնց կողմնակալ ոգին ուրիշ բանով չենք կրնար մեկնել եթէ ոչ այն յարգանքով որ ունեցած է զէպ ի իւր ուսուցիչը։ Իւր այդ գործին մէջ յայտնած բառական ուղիղ դատողութիւնները մեծ մասամբ ընդունելի են, բայց միայն իր լիւրճուն չափէն աւելի գրաբարի մօտ եղած է։

Բայց իր լեզուին մէջ ժամանակին հասանքին հետեւելու ճիշդ մը կ'երեւայ այնպէս

որ Մայրա (1883), Սիրանոյ (1884) և Արաքսիա կամ վարժանիս (1887) հետ զհետէ աւելի բարուրեցած լեզու մը կը ներկայացնեն, բայց միշտ իրենց ժամանակէն ետ մնացած, այնպէս որ իր ամէնէն վերջին գործին ոճը՝ 1887ի աշխարհաբարը ըլլալէ տակաւին շատ հեռի է։

Չեմ կարծեր որ հայերէնը նպաստած է իր մտաւոր զարգացման, բայց ֆրանսերէնը՝ որուն քաջ անգեակ ըլլալը ըսինք, անծապէս նպաստած է իր վիպագրական կարողութիւնը մշակելու։

Ֆրանսերէնը և ֆրանսացին շատ տեղ գրաւած են իր գործերուն մէջ որոնց վրայ հիացումով կը խօսի, կամ թէ այնպէս՝ ինչպէս որ ֆրանսացի մը պիտի խօսէր իր հայրենակիցներուն կամ իր երկրին վրայ։

«Օտարականը» կ'ըսէ «կը կարծէ երկրորդ հայրենիք մը գտնալ ի փարիզ» մարդկութեան Հայրենիքը¹։

Եւ ճիշտ ֆրանսացիի մը պէս կը մտածէ երբ «Փաղղիոյ պատմութիւնը» բոլոր ազգաց պատմութիւնը» ըլլալ կը կարծէ, և երբ ֆրանսական բարքերու ազդեցութեամբը զարգանել կը ջանայ անճշտելով «Փաղղիան որդուրդ զգացմամբը, տաղանդովը, ու հրաշագործութեամբը» ուր իբր «Լուսաւորեալ ընկերութեան կեդրոնատեղին» զարմանալի չլուր «բարուց ապականութիւնը... մասնաւոր կարգի մէջ, ինչպէս կը հանդիպի աւելի անձ մայրաքաղաքաց նկատմամբ»։

Եւ պիտի զարմանայ մարդ՝ կին դրողի մը գրչին տակ այդ հիացումը մինչեւ զէպ ի գիտուորը մղուած տեսնելով, և գիտուորին ձեռքէն զէպ ի իր նախասիրած ազլը գովեստի բաժին մը հանելով։

«Փաղղիացի գինուորը կը կոուի այն աննման հրով, պատուասիրութեամբ և քաջութեամբ, զոր կ'ազդէ հայրենեաց խանգը զիրարգրիտ և ազնուական երեւակայութեանց վրայ», կ'ըսէ տեղ մը։

Այս տարապայման ֆրանսամոլութիւնը կարծես զինքը պաղեցուցած է հայութեան

1. Էջ 116. «Մայրա»։

զաղափարէն, թէեւ իր մէջ ազգայնութեան զաղափարը հզօր կերպով շնչտուած ըլլայ: Հայ տարբը միշտ ստորնացուցած է և «Մայտա»-ի յառաջաբանին առաջին տողերուն մէջ իսկ «Հայ յետադէմ աշխարհ» մը կը տեսնայ որուն մէջ իր մայրը միայն բարձր է զլուսն կը պարծի:

Յետադիմութիւն մը՝ առաւել կամ նուազ ճշմարիտ չպիտի շնչտէր այնքան իր հայեբուն միջոց անհամակիր հայեցուածքը երբ հայերու փառքը համարել չտար: «Լուսթեանք պատասխանել նախատանաց: Որչափ նախատինք մ'անխօս մարտի»՝ այնչափ իրենց համեմատարութեան և արժանապատուութեան ի նպաստ գործած կ'ըլլան»: Ասիկա մեր ազգային արժանապատուութեան դէմ՝ նախատինք մըն է, և միանգամայն խոշոր սխալ մը: Այն էրոպացիք որոնք «փոքրիկ նախատինք մի՛ կենաց և մահու խնդիր» կ'ընեն և «անխօս տանիլը մատուցեան նշան» կը համարին, թող զան մեր միջամտային և մեք պայմաններուն մէջ ապրին, և այն ատեն պիտի տեսնայ Տիկին Տիսար թէ Հայերը որչափ աւելի լաւ պահած են իրենց արժանապատուութիւնը, որքան չպիտի կրնար պահել որ և է եւրոպացի:

Ըսողներ կան թէ իր երկերը մեծ մասամբ զազգիներէնով խնդրուած են իր ինքնագիր բնագրին մէջ, որ ուրիշներու ձեռքով հայերէնի վերածուած է:

Իր ֆրանսերէնի հմտութիւնը մեծապէս նպաստած է իր ընթերցումներուն լայն շրջանակ մը կազմելու համար, և մեծապէս ազդուած է անոնցով:

Կ'երեւայ թէ բոլոր ֆրանսական մատենադրութեան քաճակիք և դասական դործերուն մեծագոյն մասին ծանօթ եղած է, և որոնց ազդեցութիւնը զօրաւոր կերպով կ'երեւայ իր երեք վէպերուն մէջն ալ, սբ կան էջեր որոնք այս կամ այն հնդիւնակը կը յիշեցնեն:

Ինքնին կը խոստովանի իր ազդուած ըլլալը, երբ կը յայտարարէ թէ «խիստ ծաղկահասակ էի տակաւին՝ երբ սկսայ կարգաւ այնպիսի հնդիւնակներ՝ որք ընկերական և կրօնական զեղծմանց դէմ կը բողոքէին ուժ:

զին: Այդ բողոքն արձագանգ գտաւ սրբիս մէջ, մտացաւ մշտատեւ նիւթն եղաւ»:

Այս սնունդը ուռածացած է այն հունտէն որ իր մէջ բոյն գրած էր ընկերական և կրօնական զեղծմանց դէմ՝ բողոքող հնդիւնակներէն: Սրանցմէ ներշնչեալ ինքն ալ անշուշտ նմանութիւններ պիտի բերէր անոնց:

Իր ընթերցումներու ազդեցութեան զօրաւոր կերպով արտայայտութիւնը ապացոյց մըն է որ իր ընթերցումները հապճեպ եղած չեն, այլ խորհրդածութեամբ և արդէն ալ հասկնալով ըլլալու պէտք չունէին քանի որ ինքը առօրեայ հոգեր չունէր: Ինքն իրենց մը եղած է և սահմանափակ գրագէտ մը, որուն երկերուն մէջ միօրինակութիւն մը տեսական եղած է, բայց ասով հանդերձ մեծ գրագէտի մը պէս իրեն յատուկ զաղափար մը, սկզբունքներ, տեսութիւններ ունեցած և անոնց համար կուտած է: Ինքն սիրական համոզում մ'ունեցած է, այն է, կնոջ ազատագրութիւնը, զօր պաշտպանելու համար գրիչ շարժած է, առանց որ և է նիւթական ակնկալութեան, այլ միայն իր զգացումներուն յագուրդ տալու համար: Ոչ օրուան կեանքը ձեռք առած է և ոչ ալ իր ժամանակին մօտ դէպքեր ներկայացուցած է իր վէպերուն մէջ, որ ընդհանրական հայեցումքի մը կերպարանք և իրականութիւնէն դուրս, առօրեայ զէպերէն դուրս՝ տեղի ունեցած ըլլալ կը թուին:

Իր միտքը ընդհանրութեանց բարձրացած է և իր նայուածքը տեղական շրջանակէն դուրս ելլալով մինչեւ փարիզ և մինչեւ Հնդկ միջառած է:

Ինքը ամէն բանէ առաջ լուրջ եղած է և չէ կրցած կնոջ փափկութիւնը արտայայտել իր գործերուն մէջ, որոնք իրենց պարունակած զաղափարներովը բոլորովին առնական գրականութեան կը պատկանին:

Խորհող և միանգամայն ծանր ու խոհուն միտք մը ունենալով՝ լուրջ ալ արտայայտութիւն մը ունեցած է որ հզօր և գիտակից մտածումի մը պատեանին մէջ մտած է, բայց միայն այդ կեղեքը՝ չոր և «ցամաք միօրինակութեամբ»՝ արտայայտուած է:

Իր էջերէն մեծագոյն մասն խորհողի, պատ-

ճառաբանողի էջեր են, այնպէս որ մինչեւ իսկ կարգ մը անմեկնելի զգացումներ և նախազգացումներ խոհանրներու և պատճառաբանութեանց մասնուած են:

Մայտա իր մատանին կորսնցնելով գոթազգ ըլլալու նախզգացումը կ'ունենայ և Տիկին Սիրա Մայտա-ի կը գրէ թէ «Համարելով թէ մատանւոյ մի կորուստն աղետալից ըլլայ, ուրեմն պէտք է ենթադրել թէ զայն անվտանգ պահելով՝ մշտապես երջանկութիւն կ'ապահովենք մեր անձինք. կրնան արդեօր զայդ հաստատել այն անձանց նկատմամբ որ մատանի կը կրեն»:

Ուրիշ գրող մը՝ խոհական կնոջ մը բերնին մէջ՝ իրմէն տարիբերով փոքրիկ մը մէկ պզտիկ նախապաշարման դէմ՝ մայրական այսքան պզտիկ դիտողութիւն մը որ անոր նախապաշարման ոչնչութիւնը մատնանիշ կ'ընէր, լաւ պիտի համարէր, մանաւանդ որ այդ խօսքը գորովագութ մօր մը (կնոջ մը վերջապէս) բերնին մէջ գրուած էր, բայց Տիկին Տիսաբ առական շեշտ մը կու տայ այդ նամակին և պատճառաբանութեանց մէջ կը մղուի, շարունակելով թէ «կ'ընդունիմ թէ մատանին կորուսած մարդը տարաբախտ եղած ըլլայ, բայց ոչ թէ այդ զրկման պատճառաւ, այլ անտեսանելի, աննշմարելի և հետեւաբար անդիմադրելի պատճառներով՝ որք զանազան իրերու ծնունդ տուին տխուր վերջաւորութիւն մ'ունենալով մեր նկատմամբ: Բայց ինչ որ մենք վերջացած կը համարինք՝ շարունակութիւն մ'է, որ նոր իրեր երեւան կը հանէ, մէկը միւսին յաջորդել կու տայ, ուրիշ հետեւութիւն կ'արտադրէ, ուրիշ մի ծագում կու տայ, որով հետզհետէ իրաց շարունակութիւնը կը հաստատուի: Մէկ պատճառ ուրիշ բերաւոր պատճառներ յառաջ կու գան, տարբեր ազդեցութիւններ կ'ունենան, տարբեր շարժումներ կ'արտադրեն, տարբեր եզրակացութիւններ կը գոյացնեն, տարբեր զգացմանց ծնունդ կու տան:

Ամէն մարդ առաւել կամ նուազ բաժին մ'ունի այս ընդհանուր շարժումէն, և սովորաբար ինչ որ մօտ է՝ ամբողջութիւն կ'ենթադրուի, ինչ որ հետեւանք է՝ պատճառ»:

Խորհրդածութեանց ամբողջութիւն մը որ մարդը հեռացնել կու տայ իր ուսմանութեամբը, որ աւելի իմաստասերի մը բերնին մէջ պնդել վայելէ քան թէ կնոջ մը՝ որ կը խրատէ նախապաշարումի մը կարեւորութիւն չտալ կամ նախազգացում մը արհամարհել:

Այս պատճառաբանող և խորհող տրամադրութիւններով օժտուած միտքը բանաստեղծ մը ըլլալէ հետո եղած է. հակառակ կին մը ըլլալուն և մայր ըլլալու մը եղած ըլլալուն. «Սիրանոյշ»-ի սկիզբը իր մօրը Տիկին Նազըր վահանի յիշատակին նուիրեալ ձօնը ցոյց կու տայ իր բանաստեղծական տրամադրութեանց չափաւորութիւնը, որուն ապացոյց կրնանք համարել իրեն ոտանաւոր գրութիւններ չունենալը, բաց ի մէկ հատէ մը — այն ալ ոչ յանգաւոր — որ աւելի ներբողեան մըն է քան թէ բանաստեղծութիւն:

Այս միակ — եթէ չենք սխալիր — ոտանաւոր գրութիւնը հրատարակուած է Պէշիքթաշլեանի մատենագրութեան յատկաբանին մէջ¹, ուր Օրիորդն Սրբուհի վահանեան՝ իր դաստիարակին Մ. Պէշիքթաշլեանի գովիտը կը հիւսէ, ճիշդ նման «Ալիարհարաւ հայ լեզու»ին մէջ գրածին՝ որ անոր արձակ մէկ կրկնութիւնը կրնայ համարուի:

Բայց Տիկին Տիսաբի բանաստեղծ մը չըլլալը արդեւք չէ եղած իրեն վարպետ դժող մը ըլլալու, ուր մեծապէս յաջողած կ'երևայ:

Տիկին Տիսաբի գործը ծայրէ ի ծայր բողբոջ մը և պազափարի մը պաշտպանութիւն է, և ամէն էջին մէջ յուզմունքի հետք կը պտնէք: Մարդկային կեանքին առջեւ տրտմութիւնը, բնութեան խորհողդին առջեւ վրդովումը, և կնոջ էական կերբը՝ խանդաղատանքը (մանաւանդ «Ալարաքսիա»-ի մէջ) մեծ տեղ կը բռնեն իր վէպերուն մէջ:

Քնութեան վրայ Հիացող մը եղած է, և վճռորդը իր նախատիւրած վայրերէն մէկն է, որ շարունակ իրեն երեք վէպերուն ալ նիւթ մատակարարած է Տիկին Տիսաբ գեղեցկագիտական նրբութեանց ալ կարեւորութիւն

1. 1874ին, որով իր տպագիր հրատարակութեանց առաջին ալ կրնայ տպուել:

տուած է, և իր արուեստը կանոնաւոր ընելու ջանք մը բնիկն ետ չէ կեցած:

Իր ճաշակը կ'արտայայտէ իր վէպերուն մէջ և գրած ատեն՝ եթէ երբեմն բացատրու թիւններուն մէջէն ընտրութիւն մ'ընելու և զանոնք լաւագոյն կարգով մը շղթայելու մէջ կը թերանայ, պատճառը աւելի հայ լեզուին այնքան տէր չըլլալն է որքան որ է ֆրանս սերէնի:

Բայց նոյն իսկ այս թերութիւններովը հանդերձ՝ լեզուական պայքարին մէջ մտած է և զարմանալի է որ բաական ողջամիտ կարծիքներ յայտնած է «Աշխարհաբառ հայ լեզու» գործին մէջ: Բայց ասով հանդերձ իր լեզուն չէ մարած ինչպէս ըսինք և գրու բարեսէն ոճ մը ի գործ դրած է:

Տիկին Տիւսաբ բոլորովին անկախ և առանց որ և է կապով կաշկանդուած ըլլալու, կրցած է իր անհատականութիւնը բարձր պահել իր շուրջիններէն, որոնց արհամարհանքի ակնարկով մը նայած և հպարտ շեշտելով մը պաշտպանած է իր սկզբունքները, որոնց ճշմարտութեան վրայ չափէն աւելի մտած՝ չէին պահանջեր այնքան հպարտութիւն քան որքան որ կը պահանջուին ակնկալութեամբ և յոյսով լեցուն գրութիւն մը, որ սպալայէն կը սպասէ իր գնահատումը: Օրինակի համար չափէն աւելի կարեւորութիւն կու տայ իր գործին — բան մը որ ինքն գնահատելու չէր — երբ «Սիրանոյշ» ի յառաջարանին մէջ կ'ըսէ, թէ «գուցէ յանդուգն անուանին զիս զարձեալ այս յայտարարութեանցս համար, բայց ինչ որ ոմանց համար յանգցնութիւն է, ինձ համար պարզապէս պարտականութիւն մ'է: Տեսնել զայն և ծածկել զայն հարուածուելու և հալածուելու երկիւղի՝ աքզարեւ հոգւոյ արիւնթիւն չի յայտնէր: Մէն մի մարդ որ կը կարծէ նշմարել անիրաւութիւն մը և զայն կը լսէ ընդդէմ արդարութեան գոյութիւն կը գործէ»:

Ահա կարծիքներ և խօսքեր որոնք աւելի սրամիտ ընթերցողին ուշիմութենէն սպասեւելու էր ինքն՝ քան թէ ինքն իսկ իրեն ըսածներուն ճշմարտութեան համար իբր փաստ գործածել:

Նոյնպէս գէպքերէն խորհրդածութիւններ

հանելու խիստ ենթակայ եղած է, և իր վէպերը ծայրէ ի ծայր չափազանց բեռնաւորուած են այնպիսի խորհրդածութիւններով՝ որոնք վէպին նպատակը ըլլալով՝ ընթերցողը ինքնին եղբակցնելու էր:

Բայց չափազանցութիւնը պատճառ մը չէ — և թերեւս առաւելութիւն մը ոմանց համար — որ իր խորհրդածութիւնները բարձր ըլլալէ և իր պատկերները — որոնք խնամք տարած կ'երեւայ — վառվռուն ըլլալէ զազրին:

Տիկին Տիւսաբ խանդավառ երեւակայող մըն ալ եղած է, և երեւակայութեան թոխտուող գեղարուեստներուն մէջ, մասնաւորապէս երաժշտութեան տարապալման սերցոյց կու տայ: «Երաժշտութիւնը հոգիները մխիթարելու, բարոյքելու և արեւոյնելու նըմանիբարելով. մշտնապէս, ազգաց կացութեան համարիբարելով. մշտնապէս, թուլամարմին մեծ մեծ, ժողովրդոց ճաշակաց պատկերը հանդիսացուցած է: Սրտերը քաղցր երգերով առ գեղեցիկն տարած է և կամ մեծ մեծ վանկերով ի հուր ի բոց մղած է՝ մեծ դատի, մեծ սկզբան ի պաշտպանութիւն: Ազգութիւն, ուրախանալու և հառաչելու համար, տարբեր ձայններ կը մատակարարէ երաժշտութիւնը, որը ամեն ալ իրենց տեսակին մէջ եզակիներն ու հոգեգրու: Ով որ անտարբեր կը մնայ նուագարանի անգիմարելի զգեցնութեան՝ զգայարանը մի նուագ ունի և կամ անգործածութիւն կատարելապէս ժանգաճար է այն»:

Ճուլիայի նկարագիրին մէջ այս տողերը կը սպրդին, որոնք կարծես իր զէպի երաժշտութիւնը կիրթ ճաշակէն ծնունդ կ'առնեն. իսկ Վերմիտիոյ նկարագիրին մէջ կը կասի, և չէրնար երեւան հանել նկարչութեան գեղեցկագիտական կողմը: Ասիկա անշուշտ նկարչութեան մօտ ապրած չըլլալն է, որքան որ միտ ապրած է երաժշտութեան:

* * *

Տիկին Տիւսաբ իրեն իմաստասիրական խնդիր մը յուզող վիպասան, իրեն յատուկ եղանակով մը ուսումնասիրած է անշուշտ այն բնկերութիւնը որուն նախապաշարմանց, անիրաւութեանց և սխալներուն դէմ կը կռուի,

ուստի անհերքելի կերպով ճիշմարիտ է որ իրեն յատուկ ընկերաբանական տեսութիւններ ունեցած է, որոնք պէտք է լրջօրէն նկատուութեան առնել:

Հոգեբանական միջակ թափանցողութեամբ և պահպանողական ոգիով մը օժտուած է այն ամէն խնդիրներուն մէջ՝ որոնք կ'ընէ շին վերաբերի, իսկ հոն՝ ուր կ'ընէ կ'երեւայ, ծայրայեղ ազատական կամ նորութեան հետեւող կը դառնայ:

Տիկին Տիւսարի առաջին գործը որուն մէջ առաջին անգամ կը ներկայանայ իբր նոր խնդիր մը յուզող՝ «Մայրաքանդակ» է, ուր ընկերաբանական խնդիրներու վրայ իր տեսութիւնները երբէք անհատական եսասէր ու կատակածոտ ըլլալու հանգամանքը չունին: Ինքն հաւատք ունի բարեկամութեան վրայ՝ որուն զոյլութեան կը հաւատայ: «Առաջապահ»ի մէջ՝ կ'ըսէ. «Եթէ կայ ինչ վսեմ աշխարհիս վրայ՝ ճշմարիտ բարեկամութեան պատկերն է, յորում երկու ազնիւ հոգիներ հաստատ և միօրինակ հուրով կը վառին առանց փայլատակաց, առանց շորտիկնի և առանց ցոյցի:... Բարեկամ մը կը նուիրէ զիր զգացում անձի մի՛ մասնակցելով նորա ուրախութեան ինչպէս և վշտին: Իսկ սիրահարեալ սիրտը կը միանայ պաշտած անձին հետ, անոր հետ կը ձուլուի, այնպէս որ իւր պաշտելոյն համար գործելով՝ անձին համար կը գործէ դարձեալ: Բարեկամութեան մէջ կատարեալ անձնութիւն կայ, իսկ սիրոյ մէջ վսեմ անձնասիրութիւն»: — Ասով կը յայտնէր նաեւ թէ կ'ընդունէր անձնութեան թիւը:

Թէև ինքը — իբր կին — անմասնակից ազգային խնդիրներու, բայց անտարբեր մը չէ եղած, այլ թերեւս մեծ գործիչ մը՝ իրական սեռի կողմէ կազմուած ընկերութեանց, Հալառակ հայ տարրին հետ այնքան հոգով փառած չըլլալուն՝ ազգայնութեան խտրելու չուրանք, և այնքան լայն հայեցումաճշնելու նի, ու կը դաւանի թէ «անհնարին է անգոյնել ազգային զգացումն և խղճել զայն ընդհանուր մարդկութեան գաղափարին մէջ»:

Իր երկերուն մէջ Հայ կեանքին խորթա-

ցեալ պատկերները կը գնէ և իրաւ է թէ Հայ վէպեր ըլլալէ զուրկ բաներ մը կը ներկայացնէ:

Ինքն արհամարհող մըն է նախապաշարմանց, և ուրն է միակ առաքնութիւնը որ կ'ընէ կու տայ. և այն արգելքներ՝ օրէնք և կրօնք՝ որ այլ մշտնջողութիւն զգացումը՝ ուրը՝ կը շափաւորեն, նախապաշարումներ են միայն իր աչքին առջեւ:

Մենք ալ հոռ Զօրապին հետ մէկտեղ կ'ըսենք, թէ «կրօնքն, օրէնքն, զուցէ նախապաշարումներ, բարոյականութիւնն և պատիւն՝ նախապաշարումներ են թերեւս, բայց ընկերական կեանքն ու յարաբերութիւնները պահպանող նախապաշարումներ են: Ասոնց հարկն՝ իրենց ընդունելութիւնն կ'արգարացնեն հասարակաց խղճին մէջ»:

Այնպէս որ այն յարգելի նախապաշարումները ոտնակոխ ընել և միայն սիրոյն տիրապետութեան թողուլ կ'ընէ, զայն մղել է առաքնութեան միջնու ոճրագործութիւն, զից պաշտութիւնէ մինչեւ նուաստութիւն:

Ուստի ընտանեկան աններող սքրութեան հանդէպ ջատագովութիւն մը, աղէկ իմաստասիրութեան մը արդիւնք չէ:

Իրաւ է որ Տիկին Տիւսար ընկերութեան և տիրող կարգերուն նպաստաւոր կամ աննպաստ կարծիք մը չ'այտնէր, բայց անսահման կերպով մը կը խօսի այն ամէն խնդիրներուն վրայ որոնք իր նպատակը կ'ընդգրկեն:

Տիկին Տիւսար կը կռուի անսպասելի սովորութիւններուն դէմ, որոնք կը թուին ներկայ մարդկութեան բարոյական կեանքը կազմած ըլլալ, և որոնք ինքն փոքր կը կարծէ: Այսպէս Տիկին Սիրայի առ Մայրաքանդակում նամակներէն մէկուն մէջ կ'ըսէ. «Ամուսնացէք ժամ յառաջ, սնտոք պատշաճութեանց մի՛ զոհէք խնդութեան վայրկեանները»: Եւ այս խրատը կու տայ ամուսնացնելու համար երկու սիրելիներ, երկու գեղեցիկներ կու զոպանելով, առանց ուղարկելու որ զէ՛ք քիչ մը անոնց յիշատակը պահուի և անոնց համար զոհողութիւն մը ըլլայ:

Ընկերական կարգ ու սարքին մէջ կ'ընէ անիրաւուած տեսնելով, բոլոր ուժովը կը մարտնչի այլ անիրաւութեանց դէմ, որոնց-

մով կիրն ճնշուած կը տեսնէ ամուսնական պայմանաց ներքեւ։ «Ամուսնութեամբ ընտանիք կը կազմուի, ընտանեօք՝ ընկերութիւնը։ ... Ամուսնութիւնն ընկերութեան հիմն է... և ամուսնից մէջ միաբանութիւնն՝ ընկերային բոթեկարգութիւնը կը ձևացնէ, ինչպէս և բարոյականութիւնը սիրոյ հիմն կը հաստատէ»։ Այս խորհրդածութիւնները կը մղեն զինքը հետեւցնելու, թէ «Որ որ սէր չկայ՝ պարտականութեան գաղափարը կայ պարզապէս, և միայն այդ գաղափարը ամուսնական յարկին ներքեւ կը ներկայէ մարմին մի առանց հոգւոյ, այսինքն կենաց կմակարը»։

Կը կուռի նիւթական փոխանակութեամբ ամուսնութիւններու զեմ, որոնք տեղի կու տան հակառակ բնաւորութեամբ ամուսններու դժբաղդութեան։ Գի «Ժամանակ կամ բազմանք չեն ունեցած փոխադարձապէս ուսումնասիրելու»։ Ասիկայ առիթ կու տայ անգարմանելի դժբաղդութեանց, և էրիկ մարդուն «վայելելու անսահման ազատութեամբ» տունէն դուրս կենալ մը անցնելուն, «և նոյն թուանալից բուրմէները գլխին կ'աղարակէ, կ'ընտելացնէ մուրթեան զգալափարին, ու յետոյ առանց խիղճ ընելու անոր զատաւոր կը կանգնի զայն մուրթեցնելէն վերջը»։

«Ընկերային բարուց գոյութիւնը միայն մէկ սեռին բարոյականութեամբն անհրաժեշտ է հաստատել, քանի որ երկու սեռից ջանից միութեամբն է և ի նոյն ընտիր կէտ նկրտելով է՝ որ ընկերային գործին գեղեցիկ ամբողջութիւնը կը կազմուի։ Որչափ այդ մարդկանց անառակութիւնները բազմանան՝ նոյն չափով պիտի շատնայ և անպարկեշտ կտանաց թիւը, քանի որ երկու սեռերը անընդհատ յարաբերութեան մէջ կ'ապրին»։ Այս խնդիրը յաւիտեական խնդիրն է իրեն համար, որուն շուրջը կը թափառի, մշտ կնոջ համար պահանջելով նոյն իրաւունքները որ արք ունին։

Այս տիրական գաղափարը իր վէպերուն ողբի է որ ի գէպ և յանդէպս կը գործածէ։ Հերիգայի արգարաջի բանտարկութեան լուրին իբր պատասխան՝ Տիկին Սիրա հետեւեալն կը գրէ. «Խնչ իրաւամբ կը պատապարտեն զինքն՝ օրերն անցնել բանտի մէջ որ իբր

գերեզմանն ըլլայ Կուցէ ի վերջոյ. Բնչ իրաւամբ արք իբրեւ զահիճ կանանց կը հանգիստանայ այնպիսի յանցանքի համար, զոր իրենք համարձակապէս գրեթէ¹ անպատիժ կը գործեն շարունակ։ Ո՞վ տուաւ անոնց ազատ գործելու արտօնութիւնն և նոյն ազատութեան համար կինը հարստահարելու այդ բացարձակ կարողութիւնը. ո՞վ տուաւ առանց այդ իրաւունքը. բնութիւնն։ — ոչ, քանի որ երկու սեռից շնորհած է նոյն հանգամանքը, նոյն կիրքերը, նոյն առաքնութիւնները, նոյն մուրթիւններն (հայց ոչ անշուշտ նոյն իմացական զօրութիւնը և ֆիզիքական կարողութիւնը). ասոնք ինչու կը մոռնայ կամ մոռնալ կը ձեւացնէ Տիկին Տիւսարը)։ Ինչու ուրեմն ինչ որ արդար կը կարծէ այրն անձին համար՝ սոցոտանելի կը համարի երբ հակառակ սեռին կը վերաբերի, և ինչ որ եպերելի ու անարդ կը թուի կանանց մասին՝ նոյնչափ զատապարտելի չէ իւր նկատմամբ։ Ինչ որ բնականական սրբութիւնը կը պղծէ՝ ոճիւր մ'է։ Ինչ որ հաստատելու բարբերը կը խանգարէ՝ մարդկութեան նախադրելուն է։ Ինչ որ մուրթիւն է կանանց համար՝ մուրթիւնն է նաեւ արանց համար, և հետեւանքը թէեւ տարբեր՝ այլ նոյնչափ ողորմելի է, ի փաստ թէ ընտանեկան խաղաղութեան և թէ ընկերական բարոյականութեան»։

Ահա այս լափող և կրծող գաղափարը զինքը կ'ուստէ, և ամէն բանէ աւելի էրիկ մարդուն հաւատարմութիւնը կը պահանջէ, նոյն իսկ անոր պաշտպան և ընդդիմացող տարբեր երեւան հանելով իր գրեթէ մէջ։ Զոր օրինակ, Տէր և Տիկին Հայնուրը վիճաբանութեան մը կը մատնէ Պ. Դարիհանսի (անբարոյական հարուստ փեսացու) փեսայութեան առիթով, որուն մէջ Պ. Հայնուրը ընդդիմախօս մը կը ներկայանայ այն գաղափարներուն որ Տիկին Տիւսար արտայայտել կ'ուզէ Տիկին Հայնուրի մը բերնով, որ ի

1. Գործքէ բայց ոչ միշտ։ Բաւական զօրաւոր խոստովանութիւն մը անպատիժ չմտաւորուն իրենց անբարոյական արարքներուն։

պատասխան արանց ազատութեան խնդիրն կը կուռի և կ'ազդակէ, թէ «Այո, ազատ են, ցորչափ կին մը չունին, ցորչափ փափուկ սիրտ մի խոցոտուելու երկիւղը չեն կրեր. բայց նոյն օրէն որ սուրբ մարտը հոգի մ'իւրենց դադակից կ'ըլլայ, հոգի մի որ իւր երջանկութիւնը կ'սրտնէ հաստատուած սիրելուն և փոխադարձաբար սիրուելուն մէջ, նոյն օրը, կ'ըսեմ, արք կը զազիրն ազատ ըլլալէ, նոյն օրը իրենց վրայ կը ծանրաբեռնի՝ որչափ որ կանանց, ամուսնական պարտքը, նոյն օրը վերջ կու տան կենաց ապօրինաւոր հեշտութեանց, ընտանեկան յարկին մէջ ամփոփելու համար իրենց իրձերն երազները»։ Այս խօսքերը վիճաբանութեան մը առիթ կու տան, էրիկ կնոջ մէջ, ուր զիսաւոր նպատակը կը կայանայ կնոջ դասին զօրաւոր կերպով արդարացիութիւնը երեւան հանելուն մէջ՝ ընդիմախօս տարրերու փաստերն ալ մէջ բերելով և մի առ մի հերքելով։ Առանց կասելու ամուսնութիւնը ընկերական կեանքի ջիւղը և ոգին «երկու հոգիներու մէջ սուրբ դաշնադրութիւն մը» նկատելէ, կամ «փոխադարձ անշահակամտ իրարաշարժութիւն մը իրարուն երջանկութեան աշխատելու, իրարու ծանրութիւն թեթեւցնելու, զիրար սիրելու», կ'ողբայ այն վիճակը որով այսօր այս ստեղծ դաշնադրութիւնը պիղծ առուաւոր մը վարձած է։

Հակառակ նոր գաղափարներու սիրահար մը ըլլալուն՝ ապօրինաւոր յարաբերութեանց ծնունդները այնքան լայն նայուածքով մը չի գտներ, ծննդեան օրինաւորութիւնը կարեւոր կը համարի։ «Ինչ որ իրելու պարգեւ կրնան որդիը ընդունել ի ծնողաց իրենանց՝ ծննդեան օրինաւորութիւնն է» կ'ըսէ, բան մը որ պարզեւ մը կրնայ նկատուիլ և ասոր պակասն ալ ոչ թէ անբաղդութիւն մը։

Այսպէս ընտանիքին կազմութիւնը գլխաւոր առանցք մը ձևացնելով կը մղուի մինչեւ իսկ ամուսնալուծութեան խնդիրը շօշափելու, որ սակայն չկրնար վճռաբար լուծել Հայոց համար կանխահա համարելով զայն։ Այս խնդիրը հիմնովին ուսումնասիրուած և ծեծուած ամենալ կնոջ դասին պաշտպան կին հեղինակի մը գրչին տակ՝ մասնաւոր շահե-

կանութիւն մը պիտի ունենար, մանաւանդ որ տասնեակ մը տարի շանցած իսկ՝ այն խնդիրը կնոջ ազատագրութեան դատէն շատ առաջ երեւան կու գար՝ ուժղին և զօրաւոր կերպով, պատրիարքարանը, մամուլը և ժողովուրդը զբաղեցնելով և վիճաբանութեանց տեղի տալով։ Բայց միւր հետաքրքրութեան զոհացումը շտապ այն վիճաբանութիւնը որ երկու երիտասարդներու Հրանտին և Երուանդին մէջ, մին իր սիրոյն մէջ բախտաւոր և միւրը դժբաղդ կը յուզուի բռնութեամբ մը։

«Կ'եզրակացնեմ, կ'ըսէ Երուանդ, ոչ ոք կ'ուզէ իր ընտանեկան բոյնը ցրուել՝ եթէ գտնիքի մի վերածուած չէ այն։ Բայց երբ բանաւոր պատճառներ կան ամուսնական կեանքն անկարելի ընելու համար, ինչո՞ւ յամառիլ, պնդել անկարելոյն զէմ, մահաւանդ երբ զաւելի խղիւր ալ չկայ՝ որով ամեն դժուարութիւն կ'անհետանայ։ Տես Երոպոյ զանազան քաղաքացի մէջ, միթէ ամուսնալուծութեամբ բարքերն աւելի ապակեանալ են։ Գուցէ արձակուելու երկիւղը սնան մ'ալ ըլլայ ամուսնական զեղծմանը զէմ։ Արդէն ամուսնութիւնները սակաւաթիւ են, հետեւ ապէս կանայք մեծ շահ չեն ունենար իրենց գտած ամուսնալը թողլու՝ եթէ բանաւոր պատճառէ զրոյեալ չըլլան առ այդ»։ Այս խօսքերուն կը պատասխանէ Հրանտ.

— «Բայց, Երուանդ, դիտէ որ ամեն կանոն, ամեն օրէնք ժողովրդոց բարուց ու ճաշակաց համապատասխանելու է։ Հայերուն բարքերը համեմատաբար մաքուր են տակաւին, և ընտանեկան կեանքը զահագուցիչ. ինչո՞ւ ուրեմն զեղ փնտռել հիւանդութեան մը՝ որ դեռ սպառնական դիրք մ'առած չէ, (բայց վերջապէս հիւանդութիւն մը հիւանդութիւն է, որուն զէմ՝ իր ուժին համեմատութեամբ կուրելու է։ Այսօրուան փոքրը վաղ մեծ կրնայ ըլլալ), ինչո՞ւ կուրօքն հետեւի Երոպացոց։ Շատ բաներ օգտակար կ'ըլլան այս ինչ պարագայի մէջ, փաստակար պատշաճ համար ուրիշ առիթ մի։ Եւ նոյնն է ամուսնալուծութեան խնդիրն արդ մեզ նկատմամբ»։

Ահա վիճաբանութիւն մը որուն եզրակացութիւնը պետքը կ'ընդունի ամուսնալուծու-

թեան, և զեռ հայերու համար կանխաժաման կը համարի, և ասոր համար՝ հակառակ իր զէպ ի ամուսնալուծութիւնը ունեցած հաւաստութեան՝ որոշ խօսք մը չարտասանելու:

Բայց Տիկին Տիւարթ թերի կը մտածէ այս պարագային, կնոջ խնդիրը յարուցաւ նոյրի մը ամէնէն մեծ նպատակներէն մէկն ալ պէտք էր ամուսնալուծութիւնը բլլար, առանց անոր՝ սխալ պիտի բլլայ կնոջ գատը պաշտպանել. և զարմանալի է որ Տիկին Տիւարթ մէկուն կանխաժաման և հետեւեալը զործաւորութեան պարագային փնտհակար բլլալը կը դաւանի իսկ միտինը ոչ:

Բայց ժամանակը որմէ կախեալ է շատ անգամ վերջին խօսքը, եկաւ վճռել ընդզէմ Տիկին Տիւարթի, և կնոջ գատը հայ տարբին համար մինչեւ այսօր զոյգին կարեւորութիւն կամ միտքերը զբաղեցնող խնդիր չեղաւ երբէք, մինչ ամուսնալուծութիւնը կարեւոր խնդիր մըն է, որ Ազգային վարչութիւնէ՝ այսինքն պաշտօնական մարմիններէն սկսեալ՝ մինչեւ անպաշտօն ամենայնոքն անհատը կը հետաքրքրէ և կը զբաղեցնէ այսօր: Ամուսնալուծութիւնը հարկ մըն է, և Տիկին Տիւարթ այդ խնդիրը անժամանակ նկատելով՝ կնոջ գատին խնդիրը ալ աւելի յետաձգած կ'ըլլայ:

«Մայտա»-ի երեւումն յետոյ իր վրայ տեղացած քննադատութիւններուն ի պատասխան՝ կ'ըսէ, թէ «Նոր տեսութիւն մ'որ ընդունուած օրինաց, կարծեաց և սովորութեանց զէմ կը կանգնի, ընդհանրապէս չծառայեր այն դարուն յորում՝ ծնունդ կ'առնուէր անի որ մտքերն ըստ բաւականի յարգաբուժած չեն մինչեւ անոր հանգամանացն հասնելու... Վստահ եմ որ նոյնը պիտի հանդիպի նաեւ Մայտայի նկատմամբ, զի ժամանակն և յառաջդիմութիւնը պաշտօն ու նին նոր գաղափարները հասունցնելու»: Այս սկզբունքով վարանելու չէր վճարար ընդունիլ ամուսնալուծութեան պէտքը, և ապա՝ գային թողուլ այն պէտքին գաղափարներու հասունութեամբ ընդունելութիւնը:

Բայց ասիկա ատօման մը ներքի է իրեն, որ անդիտակ է ան տառապանքներուն և ցաւերուն՝ որոնք առանց կնոջ խնդիր յարու-

ցանելու պէտքը զգալի ընելու՝ ամուսնալուծութեան պէտքը զգալի բրին:

Ամուսնալուծութեան կարեւոր հարցին առջեւ այս լուծութիւնը, զարմանալի բլլալով հանդերձ՝ մտածար արգարացի է անոր անձամբ մտածելով բլլալու դաւանութիւնը, միտեղաւայն իր դատին հետ, որ հանդէպ անոր ալ աւելի երկրորդական բլլալով ալ աւելի անծաւանակ կը դառնայ:

Տիկին Տիւարթ հակառակ այն բուռն պայքարին — որ ինչպէս ըսինք՝ իր կրծող որդն է — որով կը պահանջէ առն և կնոջ հաստատ զարտութիւն, երբէք չուրանար կանանց պարտաւորութիւնը, և անոր մէջ թեւեւ բացումը անհերքելի և միտեղաւայն եպրելի կը գտնայ: «Երբ կանայք իրենց պարտաւորութեան զգացումը կը կորսնցնեն, այսինքն այն զգացումն կանացի բարձրութեան, մաքրութեան, բարոյական գեղեցկութեան, որով միայն ճշմարիտ կին կը ձեւանայ, երբ այդ զգացումը կը կորսնցնեն՝ մարդկութեան մինչեւ ամենահնուատ աստիճանները կ'իջնան, կը ստեն, կը հնարին, կը քծնին, կը փայփայեն, ամեն ուղի կ'ընտրեն, ամեն դիմակ կը գործածեն, բաւական է որ իրենց շահահարութեան նպատակարար միջոց մի գտան. նոյն իսկ առաքելութիւնը կը կեղծեն անոր հովանաւորութեան ներքեւ իրենց կիրքերը, դաւադրութիւնները, անօրէնութիւնները քօղարկելու համար: Որչափ կին մի անբարոյականութեան մէջ յառաջանայ՝ նոյն չափ ալ բազմադիմի են հնարքները, ու որչափ միտքը լուրջ բլլայ՝ նոյնչափ մտանդաւոր են միջոցները»:

Կնոջ այս անկումը, այս սողոսկող հանգամանքը, աւելի ծանր բլլալ կը թուի կարծես, քան թէ կրիկ մտքոց ամուսնական պարտաւորութեան մոռացումը. վստահ զի կինն է ընտանիքին հիմը ու խարսխը, մինչ այրը վերին գերիշխան մը, ու հսկող մը միայն:

Տիկին Տիւարթ իր տիրական գաղափարին՝ կանանց պայքերուն իրաւունքները և ազատութիւնը պահանջած ատեն՝ չմոռար կեանքի կայքարին մէջ արունց ամէնէն մեծ յատկանշական առանձնայատկութիւնն ալ հաստատարապէս պահանջել, այն է ապրօստ

հոգալու համար աշխատել։ Այս գաղափարը բաւական կարելի տեղ մը կը գրաւէ իր գործերուն մէջ։ «Մայտա»-ի մէջ բաւական երկար կերպով կը խօսի, իսկ «Արտաքսիս»-ի մէջ բոլոր վէպը այդ առանցքին շուրջը կը պտտեն, իսկ «Արեւելեան մամուռ»-ին մէջ այս խնդրոյն նուիրեալ յօդուածներ կը գրէ։

Տիկին Տիւսարի համար «ամէն կին որ աշխատութեան առաւելութիւնն ու յարգը կը ճանաչէ, որ կ'ուզէ աշխատել անկեղծօրէն, կը գտնայ անտարակոյս գործելու եղանակ մի իւր ընկերական վիճակին, բնականօրէն երկրին սովորութեանց, բարոցն և մանաւանդ յառաջդիմութեան աստիճանին համաձայն։ Որչափ ժողովուրդ մը յառաջացած լինի՝ աշխատելու ասպարէզը նոյնչափ կ'ընդարձակի կանանց համար, և ազատ լինելու կամքը կը զօրանայ¹»։ Այս խորհրդածութեանց ճշմարտութիւնը անուրանալի է, և ինչպէս որ ճշմարիտ է նաեւ թէ «Աշխատութեամբ ազատութիւնը կը թնթանայ, յարաբերական գիւրտակեցութիւն մի կը զոյնայ, ամէն մարդ կը սկսի ոյժն յինքն փնտռել, անձը յարգել, բարձրանալ, անկախութեան գաղափարն ունենալ, ազատ մտածել, ազատ գործել, վերջապէս՝ անստուն ըլլալէ զազդելով մարդ ըլլալ²»։

Վերջապէս ամէն մարդ իրեն հետ համաձայն պիտի ըլլայ այս մասին, թէ աշխատութիւնը ուժ մըն է ամէն մարդու համար, և ամէնէն լաւ միջոցը մարդկային անհատականութեան զարգացման և ընկերականութեան բարձրացման, բայց կնոջ ստանական զբաղումներով առհասարակ զբաղումը ընկերականութեան հիմը պիտի քայքայէր։ Կինը երբ լքի մարդէն տարբերութիւն մը չունենալու համար, անոր աշխատութիւններուն մասնակցելը, և ասով, ազատ խօրհչել, ազատ գործել, անկախութեան գաղափար ունենալու ձգտումով՝ ընտանիքը պիտի քայքայէ։ Հին ուր բարեկեցութիւն մը կայ, հոն ուր այլը ասպարէսը հոգալու վիճակին մէջն է այլ եւս

կնոջ աշխատութեամբ ձեռք բերած ասպարէսն՝ ընտանեկան կեանքին անդորրութիւնը խանգարելէ զատ ուրիշ օգուտ մը չունի։ Կինը տան մէջ կրնայ աշխատել տնական գործերով և տղոցը խնամք տանելու համար։ Կինը ամէն բանէ առաջ և ամէն բանէ աւելի «նախախնամութիւնն է ընտանեկան յարկին, կինը մայր է», ուստի մայրական նուիրական պաշտօնէ շեղելու չէ մինչեւ այն օրը, որ որեւիցէ դիպած մը չստիպէ հոգալ իր և իրեններուն ասպարէսը։ Կինը ամէն բանէ առաջ, իր գերակշիռ մէջ և ապա այն պարագային ուր զոհողութեան վայրկեանը եկած է՝ այն ատեն տառապիլ և տոկալ և իրաւամբ ալ «նոյն առաւել քան զմայր գիտէ սիրել, ո՞վ առաւել քան զկին դիտէ տոկալ և լոբւ։ Մայր մը իւր որդեկին կեանքն աշխատելու համար մահուան կը դիմադրուէ։ Կին մը իւր ընտանեաց թշուառ կացութիւնն սիրով կը համար շուրջը յուսոյ նշոյլներ կը սփռէ, յուսահատութիւնը իւր անձին համար պաշտօնով միայն»։

Եւ ասիկայ կնոջ ամէնէն մեծ ձիւղերէն մէկն է, և կինն է որ կարծես ամէնէն լաւ կերպով գիտէ տառապանքին առջեւ՝ ընդլիզել և կրնի ամէն զոհողութիւն՝ պաշտօնով իր անձը և իր շուրջինները։ Եւ ահա հոս Տիկին Տիւսարը անիրաւ դատաստան մը կ'ընէ հայ կնոջ նկատմամբ՝ երբ համոզում կը յայտնէ թէ, «հայ կինը մասնաւոր համակրութիւն մի ունի աշխատութեան դէմ»։ և հոս կը հարուածէ հայ կինը, բռուն թափով մը հայ կնոջ վերադրելով կարգ մը ստորնացուցիչ հանգամանքներ՝ որոնց իրական ըլլալուն համոզումը չունինք, Հայ կինը կը դատապարտուէ, որովհետեւ կ'ըսէ «աշխատութիւնը՝ որով մարդս կ'ազնուանայ, յարգ չունի հայ կանանց առջեւ»։ և հոս կարգ մը խորհրածութեանց իբր հետեւութիւն կ'աւելցնէ թէ ընկերութիւնները պէտք է բազմանան, որոնք յառաջադիմութիւն պատճառելով՝ հայ կնոջ անկեալ անհատականութիւնը բարձրացնեն։

Իր այս համոզումը թէ հայ կինը աւելի տրամադիր է նպատակ ընդունելու քան աշխատելու՝ կը պատկերացնէ Տիկին Վարսա՝ մեանի այն բռուն ընդգրկման մէջ՝ որ

1. Արեւելեան Մամուռ։

2. Մայտա։

ցոյց կու տայ Արաքսիայի վարժուհիութեամբ ապրուստը հպալու գաղափարին ղէմ:

Եւ հոս օրինակելի տիպարի պատկերը կը հանէ երեւան, անյոյզողոյ կամքով օժտուած աղջկան մը պատկերին Արաքսիայի վրայ, որ կը գոչէ «Մեծ ենք ցորչափ մեր աշխատութեամբ կ'ապրինք, զի այնու եղանակաւ անկախ դիրք մը կը ստանայ մարդն ընկերութեան մէջ ու բարձրայոյն կը քալէ: Ընդունող ձեռքը կորազուի քալելու գտած ապրուստէն է, և ես, մայր, կը զգամ որ 'նոյն օրն որ արժանապատուութեանս վրայ կ'ոխեմ, 'նոյն օրէն ես ինքն լինել կը զաղբիմ: Եթէ անձս չյարգեմ» 'նախապատիւ կը պահեմ մեծնիլ: Երբ մարդս իւր ընկերացէն գոհ է, ամեն զովարութեանց կը դիմադրուէ և ամեն աղետից կը հանգուրժէ»:

Իր այս գաղափարը՝ աշխատութեամբ անհատականութիւնը զարգացնելու գաղափարը՝ միակ գաղափարն էր որ մինչեւ ռաբիխին (plébe) մէջ տարածելու պէտքը կը տեսնայ:

Ռամսիլը իր աչքին «'նեխոտ ցնցոտիքն է, որ գինեւը զեշտեակ ունի իբրեւ անկողին և ցորեկը՝ զանօթութիւնն իբրեւ ընկեր»։ որմէ կը ստիպայ ահարկու ստիւտումով մը իբրեւ գարշահոտ բազմութիւն մը՝ «'որ հացի կը կարօտի և որ իրարու վրայ կ'ոթնած՝ զուլիւր կը ցցուէ ուրախ մարդկութեան հանդէպ, իբրեւ մահաւատ անհեթեթ ուրուական», որմէ իրաւամբ կը սարսափի, երբ այդ «'կենդանի մրուրը պազանաբար դուրս կը ցայտէ, և ընկերութեան վրայ կը տարածէ բոլոր յուսահատութիւնը, լրբութիւնը, անանկութիւնը, սրտմտութիւնը, զարս անօթութիւնը և աղքատութիւնը տեղեւ և բարկած էին ժամանակներէ ի վեր»:

Ահա, կը կոչէ, հոս այս «'ցնցոտեաց մէջ աշխատութիւնը մտցնելու է՝ անօթութեան վերջ տալով», և կը բաղձայ տալ անոր իւր էութեան և կարողութեան գաղափարը»:

Ազգարեւ ողջամիտ գաղափարներ, որոնք արարացի յարգանքի արժանի կ'ընեն զինքը, և կը զգուշանայ այն ուղղադատ և անաշու դատաստաններու համար, որոնք երբեմն կանացի սրտին դիրաթեքութեան ղէմ կարծես ընդվիգում մին է: Անձնասպանութիւնը՝

հոգեկան տկարութեան այդ խոշոր 'նշանը՝ «'վայրկեանական քաջութիւն մը» և մարդը պատկերնապ պարտութիւն մը կը դաւանի: Ե'տտէ վանքը՝ զարձեայ ուսանութիւն մը պարունակելուն համար, սպանութիւն մը որ միայն մարմինը կը պահէ տառապանքի, և սիրտն և հոգին կը սպաննէ, և «'ուր կամքը, զգացումը ու միտքը շղթաներ կը կրէ»։ Որչափ որ կ'տաւ որտին սպանութիւնը, 'նոյնչափ և թերեւ աւելի կ'տաւ սրտին յոշոտեայ բաժանումը, սրտին՝ որ մէկ կեւ դրոն մը ունենալու է, կ'ըսէ, արեւելեաց մէջ. ուստի բազմակնութիւնը կը ինկտաւ հակոտեան բան մը ընկերայան օրինաց, «'որ ոչ այլ ինչ կը 'նշանակէ բայց եթէ սիրտ մի որ բազմակնութիւն կանանց մէջ մրցման ստարկայ կ'ըլլայ»:

Այս գաղափարներով տողորւած ուղեղ մը որ նպատակ ունի այս շէնքին վրայ բարձրացնել հիմքը իր վէպերուն, կրնայ իմաստասիրական վիպագիր մը 'նկատուիլ, և ոչ այլ ինչ. բայց որովհետեւ արտադրութեան ալ արուեստ մը ունի, ուստի քնական է իր վէպերուն արտադրական արուեստին ձեւը փնտռել և երեւան հանել հոն իբր վիպագիր իր արմէր:

Շարայարելի

Ռ. Ա. ՊՅՈՑԱՆԵՆ

1. Անշուշտ միջնադարեան վանքը ակնարկելէ կ'ազէ:

— Յօդուածս մէջ ինչ ինչ խնդիրներ՝ որոնք շատ մերձ դուրս կը ցատկին, խմբագրութիւնս անոնց մասին գաղափար մը յայտնելու համար զգուշաւոր դիրք մը բռնելէ լուս կը դատի: Թողլով պատասխանատուութիւնը մեր համակրելի ուսումնասիրին:

Մ. Խ.

ԲԱՆԱՍԵՐ. — Եւրոպայի քաղաքացիական համագործակցութիւն:

Փինն Ե 20 Փր. - Հասցէ՝ M. BASMADJIAN.

(112. B-d. Rochechouart)

PARIS